

Жусупова М.М.

**ТӨРӨКУЛ АЙТМАТОВДУН КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН
ТҮПТӨЛҮШҮНӨ КОШКОН САЛЫМЫ**

Жусупова М.М.

**ВКЛАД ТОРОКУЛА АЙТМАТОВА В СТАНОВЛЕНИИ КЫРГЫЗСКОЙ
ГОСУДАРСТВЕННОСТИ**

M.M. Jusupova

**CONTRIBUTION OF TOROKUL AITMATOV IN RESTORATION OF KYRGYZ
STATEHOOD**

УДК 947.1

Макалада коомдук-саясий жана мамлекеттик ишмер Төрөкул Айтматовдун Кыргыз АССРнин түзүлүү мезгилиндеги ишмердүүлүгү каралды. Т.Айтматовдун Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республиканын түзүлүү учурунда жана Кыргыз АССРнин андан ары өнүгүшүнө кошкон салымы, активдүүлүгү каралды. Кыргызстандын ар тараптан өнүгүшүнө зор аракетин жасалгандыгы баяндалды.

Негизги сөздөр: Кыргыз АССР, Т.Айтматов, ишмердүүлүк, Учредителдик съезд, улуттук мамлекет, автоном облусу, жер-суу реформасы

В данной статье рассматривается деятельность видного общественно-политического и государственного деятеля Торокула Айтматова в период создания Кыргызского АССР. В труде рассмотрены участие и вклад Т.Айтматова в создание и развитие Кыргызской АССР.

Ключевые слова: Кыргыз АССР, Т.Айтматов, деятельность, Учредительская съезд, национальная государственность, автономная область, земельно-водная реформа.

The article considers social political state leader Torokul Aitmatov active contributinal in establishment of Kyrgys ASSR? And development of country. It contains works in deep and developing the Country.

Key words: Kyrgyz ASSR, T.Aitmatov, activity, Founder Congress, National statehood, Autonomous Region, Land and water reform.

Кыргыз Республикабыздын түптөлүшүнө салымын кошкон, тоталитардык бийликтин курмандыгы болгон инсандарыбыздын бири коомдук жана саясий ишмер жана мамлекеттик ишмер - Т.Айтматов. Анын мамлекеттик ишмердүүлүгү 30-жылдардын ортосуна туура келет. 1934-жылдын башында республикадагы эң жогорку кызматтардын бири - ВКП(б) Кыргыз обкомунун экинчи катчысы кызматына шайланган. Бул кызматта ал 1934-жылдын 15-январынан тартып 1935-жылдын 12-мартына чейин, болгону 1 жыл эки ай гана эмгектенген. Бирок ал кызматты аз убакыт ээлесе да Кыргызстандын социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсүнө салмактуу салым кошууга үлгүргөн. [1]

Көптөгөн кыйынчылыктарга карабастан Төрөкул Айтматов экинчи катчы кызматында иштеп

турган учурда (30-жылдардын орто ченинде) Кыргызстандын экономикалык өсүп-өнүгүшүндө, айрыкча агартуу системасында жана маданий турмушунда алга жылуулар болгон. Анын жаны кызматтагы ишмердиги экинчи беш жылдыкты аткаруу үчүн күрөш күчөгөн мезгилге туш келип, жоопкерчилигин ого бетер арттырган. Маселен, бир эле тармактагы - элге билим берүү системасындагы жылыштарга кайрылсак, бул тармакты өнүктүрүүгө бөлүнгөн каражаттар жылдан жылга өсүп отурган. Алсак, 1933-ж. эл агартуу ишине 892,1 миң сом (рубль) сарпталса, 1934-ж.-2977,2 миң сом, 1935-ж.-1545,2 миң, ал эми 1936-ж.-8424,3 миң сом (рубль) жумшалган. [2] Дал ошол экинчи беш жылдыктын жылдарында Кыргызстанда мамлекеттин эсебинен 68 башталгыч, 16 толук эмес орто мектеп, 6 интернат жана башка көптөгөн имараттар курулган. Мындай мааниси зор ишке колхоздор да иштиктүү түрдө катышып, бир жылдын ичинде 200 башталгыч мектептерди курушкан.

1934-жылдын орто ченине карата ВКП (б) Кырбкомунун II пленумунда Т.Айтматовдун айткан расмий маалыматына караганда республикада калктын сабаттуулугу 50% га таяп, жалпы башталгыч билим берүүчү мектептер менен алар камтыган балдардын саны арбыган. Эгерде 1928-ж. 520 мектеп болсо, 1933/34-окуу жылында алардын саны 1115 ке жеткен. Анын ичинде 1042 башталгыч билим берүүчү мектептер болгон. Ошол эле окуу жылында ар кандай баскычтардагы мектептерде 128 000 бала окуган. [3]

1934-жылдын башында өткөн ВКП (б) XVII съездинин СССРдин эл чарбасын өнүктүрүүнүн «экинчи беш жылдык планы жөнүндө (1933-1937-жж.)» токтомунда экинчи беш жылдыкта калктын арасында сабатсыздыкты жоюу зарылдыгы баса көрсөтүлгөн. [4] Ушул көрсөтмөгө ылайык республикада сабатсыздыкты толук жоюу үчүн күрөш кенири кулач жайган. 1933/34-окуу жылында республикада 150 ми сабатсыздар менен 50 миң чала сабаттууларды окутуу каралган. Бул үчүн 345,5 миң сом бөлүү пландаштырылып, жер-жерлерге 27800 кыргыз жана 4300 орус тилиндеги окуу китептери жөнөтүлгөн.

Т.Айтматов сабатсыздыкты жоюуга зор маани берип, ВКП(б) Кырбкому, Кыргыз АССР БАК жана

ЭКК анын жүрүшүнө такай көз салып, ишти жакшыртуу, кемчиликтерди жоюу өнүтүндө чечкиндүү чараларды көрүп турган. Албетте, мында ал мезгилдеги обкомдун экинчи катчысы, республиканын мыкты жетекчилеринин бири Т.Айтматовдун эмгеги зор экени шексиз.

1933-жылы 12-февралда ВКП(б) БК «СССРдин мектептеринде жарандык тарыхты окутуу жөнүндө», андан соң «Башталгыч жана орто мектептер үчүн окуу китептери жөнүндө» токтомдорду кабыл алган. Кийинки жылы 1934-ж. 16-майда СССР ЭКК менен ВКП(б) БКнин «СССРдин мектептеринде жарандык тарыхты окутуу жөнүндө» токтому бекигени белгилүү. Ошол токтомдордун негизинде Кыргызстанда бир кыйла жакшы иштер жасалат, анын ичинде 1932-1934-жылдарда кыргыз тилинде 40 стабилдүү окуу китеби жарык көргөн. [5]

Бекеринен ал Кыробкомдун II пленумунда (1934-ж.15-июль) аталган маселеге атайлап кен-кесири токтолуп мындайча мүнөздөмө бербесе керек: «Орто мектептер, техникумдар, ЖОЖ үчүн Кыргызстандын тарыхы, кыргыз адабиятынын тарыхы менен теориясы, кыргыз тилинин синтаксиси ж.б. боюнча окуу китептеринин жетишсиздиги өзгөчө сезилип турат. Бул милдеттерди чечүүгө илимий кадрларды жетишсиздиги кедерги болууда. Алар бизде абдан аз, анан калса алардын айрымдары кетирген кемчиликтери үчүн айыпталышты. Бирок ошого карабастан котормо туруктуу окуу китептерин басып чыгарууну биз аз-аздан аткаруудабыз. Окуу жылынын башына карата башталгыч мектептер үчүн 15 окуу китептери, орто мектептер үчүн 14 окуу китептери басылган жана таратылган. Мындан тышкары ага чейин башталгыч мектептер үчүн 7 окуу китеби жана орто мектептер үчүн 4 окуу китеби жарык көргөн. Кыргыз тили боюнча окуу китептерин басуу чон эмгекти талап кылууда». [6]

Демек, эл агартуу ишинин татаал маселелери, бөтөнчө жогорку, орто окуу жайларды, мектептерди туруктуу окуу китептери менен жабдуу, алардын материалдык абалын жакшыртуу маселеси ар дайым Т.Айтматовдун көңүлүнүн борборунда болгон.

Маданий курулуш, республикада жалпы билим берүүнү кенири жайылтуу маселелери Кыргыз АССР Советтеринин IV съездинде да каралганы белгилүү. 1935-ж. 1-6-январда өткөн бул съезде Кыргыз өкмөтүнүн отчету, эл чарбасынын башка тармактарын өнүктүрүү боюнча иш чаралар жөнүндө докладдан тышкары маданий курулуш, саламаттыкты сактоо жөнүндө да баяндамалар угулган. [7]

Съезде баса белгиленгендей, 1935-ж. башына карата республиканын маданий курулуш тармагында кыйла ийгиликтер жаралып, башталгыч жана орто мектептердин, ошондой эле техникумдардын саны кескин өскөн, алардан тышкары үч жогорку окуу жайы бар эле. Башталгыч мектептерде окуган балдардын саны 149 миңге, орто жана толук эмес орто мектептин окуучуларынын саны 12800 гө жеткен. Техникумдарда 2357 киши, ЖОЖларда 686

киши окуган. [8] Ал эми СССРдин бөлөк шаарларындагы ЖОЖларда 2 миңге жакын студент ар түркүн кесиптер боюнча билим алышкан. Натыйжада калктын сабаттуулугу 57%дан ашкан. Съездде кабыл алынган маданий курулуштун милдеттери тууралуу токтомдо жапырт бардык жерлерде жалпы билим берүүнү киргизүүгө, саясий-агартуу ишин жакшыртууга, илимде адабиятты жана искусствону андан ары өнүктүрүүгө багытталган иш-аракеттердин конкреттүү программасы такталган. Съезд балдардын бардыгын (100%) мектепке тартуу боюнча иш чараларды аныктап, айыл жерлеринде мектептердин санын арбытууну, окуучулардын окууну таштап кетүүсүнө каршы күрөш жүргүзүүнү сунуш кылган. Ошондой эле Советтерди мектептердин материалдык базасын чындоого милдеттендирип, окутуунун сапатын жогорулатууну тиешелүү мекеме, уюмдардан талап кылган. Мектептерди жетиштүү санда квалификациялуу мугалимдер менен камсыз кылуу милдети коюлуп, советтик органдарга мугалимдердин муктаждыктарына жакшыраак көңүл бөлүү, аларды кечендетпей өз убагында ыкчам чечүү тапшырылган.

Буга анын ээлеген партиялык жогорку кызматы-обкомдун экинчи секретарлыгы да милдеттендиргени талашсыз. Ал жөнүндө К.Каракеевдин төмөндөгү эскерүүсү тарыхый чындыкты дал өзүндөй чагылдырып тургандай туюлат: «Мен ал кишини ВКП(б) Кыргыз обкомунун экинчи катчысы кезинде жакшы билип калдым. Ошол учурда комсомолдун кыргыз обкомунун окуучу жаштар бөлүмүн башкаруучумун... 1934-жылы 9-июнда ВЛКСМ Кыргыз обкомунун пленумунда Т.Айтматов комсомолдун обкомунун бюро мүчөсү болуп шайланган. [9] Анткени, Т.Айтматов ВЛКСМ обкому менен иш жүргүзүүчү. Бизди дайыма кабыл алып, ишибиздин жөн-жайын сурап, баалуу кеңештерин бергендери эсимден кетпейт. Биз комсомолдук кызматкерлер Т.Айтматов менен жакын таанышканыбызда ал токтоо, чыйрак, акылдуу жана ишмер кызматкер экендигин билгенбиз. Кыргызстандын улан-кыздарынын билимин жана маданиятын көтөрүү маселесине өзгөчө көңүл бурар эле».

Т.Айтматов партиянын Кыргыз обкомунун экинчи секретары болуп эмгектенген бир жарым жылга жетпеген кыска убакыттын ичинде республиканын туш - тарабын кыдырып, калайык калктын маанайы, турмуш-тиричилиги, райондордун, айыл-кыштактардын социалдык-экономикалык абалы менен түздөн-түз жеринде таанышып чыгууга үлгүргөн. Анын андай эл камын жеген тынымсыз аракеттеринин айрым учурларын академик К.Каракеев мындайча эскерет: «Төрөкул ага менен эки жолу командировкага чыкканмын. Адепки жолу Э.Эсенманов (КАССРнын Жер эл комиссары), С.Татыбеков (Элге билим берүү эл комиссарынын орун басары)... жана мен кошулган комиссияны Т.Айтматов Ысык-Көл, Каракол, Жети-Өгүз район-

доруна уюштуруу-партиялык жана комсомолдук иштер боюнча жардам көрсөтүүгө баштап барган... [10-11]

1934-жылдын октябрынын акырында ВКП(б)-нын обкому Т.Айтматов башчылык кылган бригадага Элге билим берүү эл комиссары Т.Жолдошевди, Жер эл комиссары Э.Эсенамановду... жана мени (ал кезде К.Каракеев ВЛКСМ Кыргыз обкомунун бөлүм башчысы болчу) кошту. Жалал-Абад (Ош) округунун партиялык уюмдарына жардам көрсөтүүгө бардык. Т.Айтматов көбүнчө эл менен жолугушуп, алардын турмушу, эмгек шарты менен кенири таанышкан. Жалал-Абаддын, Базар-Коргон жана Массы райондорунун эмгекчилери Т.Айтматовду жакшы билип таанып калышкан. Анткени, Жалал-Абадда иштеп турганда райондорго барып, эл-журт менен далай-далай жолу кезигип, жабы турмуш жөнүндө сүйлөшкөн».

Т.Айтматовдун дагы бир замандашы академик Х.Карасаевдин айтканына караганда «Төрөкул өтө көтөрүмдүү адам болчу, бирөө тескери кеп сөз айтса аны акылы менен токтотуу...бул туура эмес деп...токтотуп койчу... Кишиге катуу айтчу эмес, өзүн таза кармаган көп унчукпаган, шашпай сөздү түшүндүрүп сүйлөгөн адам эле. Өзү узун бойлуу кара тору, зыгыраган, келбеттүү, шынга бойлуу, токтоо мүнөз киши болчу».

1935-жылы 13-мартта болуп өткөн ВКП(б)нын Кыргыз обкомунун IV пленуму Т.Айтматовду обкомдун экинчи секретарлыгынан бошотуп, Москвадагы ВКП(б) БКнин алдындагы марксизм-ленинизм курстарына жөнөтүү жөнүндө чечим чыгарат. Анын алдында, 1935-ж. 25-февралда Кыргыз обкомунун бюросу да ушундай чечим кабыл алганы маалым. Москвадагы ВКП(б) БКнин партиялык органдарга жетекчилик кылуу боюнча бөлүмүндө (ОРПО-отдел по руководству партийных органов) Т.Айтматовду аталган курстарга окууга жиберүү маселеси дээрлик 4 айдан сон 1935-ж. июндун аягында чечилет.[12]

Москвадан кат жүзүндө расмий макулдук келгенден кийин гана ВКП(б) Кыргыз обкомунун 1935-ж. 25-30 июнда өткөн IV пленуму аны окууга кеткендигине байланыштуу, обкомдун бюро мүчөлүгүн аткаруу милдетинен бошотуу жөнүндө токтом кабыл алган.

Т.Айтматов ВКП(б)нын алдындагы марксизм-ленинизм курстарында угуучу 1935-1936 окуу жылынын аягына чейин окуп, аны ийгиликтүү аяктайт. Андыктан аны Тарыхий-партиялык кызыл профессура институтунан окууга жөнөтүүнү Кыргыз обкому ВКП(б) БКнен суранган. Бул маселе обкомдун бюросунун 1936-жылы 3-июнда болуп

өткөн кенешмесинде каралып, атайын чечим чыгарылган. Натыйжада ал аталган институтта андан ары окуусун улантып, жогорку теориялык билимин терендетүүгө бүткүл дитин коюп дилгирик менен киришкен. Кийин бул институттун базасында КПСС Борбордук Комитетинин алдындагы Коомдук илимдер Академиясы түзүлгөн. Азыркы учурда ал РФ Президентинин алдындагы Башкаруу Академиясына айланганы белгилүү.

Ал кезде бул институтка билимдүү, буга чейин Советтер Союзунун ар кайсы региондору менен республикаларында мамлекеттик органдарда жана партиялык уюмдарда практикалык иште иштеп бай тажрыйба топтогон советтик, партиялык кызматкерлер кабыл алынчу. Аларды мында жакшылап окутуп, мыкты даярдыктан өткөргөн сон, келечекте кайрадан чон жетекчилик кызматтарга көтөрүү максаты коюлган.

Тилекке каршы, Т.Айтматовдун институтка келгендеги ой-максаты акыр аягына чейин ишке ашпай, репрессияга дуушар болуп, өмүрү кайгылуу аяктаган.

Т. Айтматов жогорудагы айтылган мамлекеттик кызматта аз убакытта иштесе да, кыргыз мамлекетибиздин түптөлүшүнө зор салым кошкон десек жаңылышпайбыз.

Адабияттар:

1. Джуношалиев Дж. Время созидания и трагедий. 20-30-е годы XX в., 162-бет.
2. Краткий статистический справочник хозяйственного и социально-культурного строительства Киргизской ССР за 20 лет Великой Октябрьской революции. – Ф., 1937. 25-бет.
3. Культурное строительство в Киргизии. 1930-1941: Сб. док. и материалов. Т. II, ч. 1. – Ф., 1960. 396-бет.
4. КР СДБМА. Ф. 10, оп. 1, 541 – иш, 3-барак.
5. Токтоналиев А. Государственный бюджет на службе экономики и культуры республики. – Ф., 1972. 30-бет.
6. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 8-е изд. Т. 5. – М., 1971. 147-бет.
7. Резолюции и постановления съездов Советов Киргизии (1925-1937 гг.) Ф., 1973. 225-бет.
8. КР СДБМА. Ф. 10. оп. 1, 541-иш, 5-барак.
9. Ошондо эле, 28-барак.
10. Кыргызская государственность в XX веке (документы, история, комментарии): Учеб. пособие. /Сост. А. Джуманалиев. – Б., 2003. 284-бет.
11. Каракеев К. Адал кызмат. //Төрөкул Айтматов уулу: Архив материалдар жана Төрөкул Айтматов жөнүндө эскерүүлөр. – Б.: Ренессанс, 1993. 12-бет.
12. Карасаев Х. Төрөкул Айтматов жөнүндө. //Төрөкул Айтматов. - Б.: Илим, 1993. 67, 70-беттер.
13. Өмүрбеков Т.Н., Жусупова М.М. Төрөкул Айтматов коомдук-саясий жана мамлекеттик ишмер. Б., 2011

Рецензент: д.и.н., профессор **О.Ж.Осмонов**